

Україна в умовах трансформацій модерної доби

С. А. Лапшин

КОМПЕТЕНЦІЯ ПРИЗНАЧЕННЯ НА ДЕРЖАВНІ ПОСАДИ В ДОБУ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІНКОРПОРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

На основі комплексу джерел та літератури, проаналізовано особливості призначення кадрів на державні посади в Україні як складової інкорпораційної політики Російської імперії 1730–50-х рр.
Ключові слова: Правління гетьманського уряду, інкорпорація, політична влада

Історія політичних та економічних відносин України з Російською імперією у XVIII ст. свідчить, що наступ уряду останньої на автономні права першої супроводжувався обмеженням прав українського народу, посиленням централізації, русифікації, використанням його людських та матеріальних ресурсів. Функціонування Правління гетьманського уряду (далі – ПГУ) у 1734–1750 рр. характеризувалося комплексом інкорпораційних за характером заходів, спрямованих на підпорядкування вищих державних органів Гетьманщини загальноімперським владним структурам і асиміляцією цих органів до державної влади Російської імперії.

Функціонування ПГУ та інкорпораційні заходи Російської імперії привертала дослідницьку увагу М. Грушевського, І. Джиджори, О. Лазаревського, Л. Мельника, В. Смолія. Проте, аналіз питання призначення на державні посади у період функціонування ПГУ поки відсутній, що й визначило мету цієї розвідки.

Ліквідовуючи у 1734 р. інститут гетьманства і запроваджуючи колегіальне управління Гетьманщиною, за переважної частки російських представників, російський уряд надавав важливе значення кадровій проблемі, що пояснювалося необхідністю підтримки імперського курсу з боку державних службовців Гетьманщини. Тому впродовж досліджуваного періоду російський уряд контролював кадрову політику й активно в неї втручався.

Адміністративно-політичний характер функціонування ПГУ визначала «Інструкція Її Імператорської Величності, якою необхідно керуватися Правлінню Гетьманського уряду до майбутнього обрання гетьмана», видана 31 січня 1734 р. У питаннях кадрової політики інструкція рекомендувала голові ПГУ О. Шаховському: «вивчати, хто з старшини та козаків до Нас та нашої політики лояльний і які посади вони можуть займати у випадку звільнення полковницьких та старшинських посад» [1, 369]. Окремо О. Шаховському доручалося контролювати, щоб посади і великоросійські адміністратори-члени ПГУ, ГВС були достойними особами і переконували б українське насе-

лення у перевагах участі великоросіян в управлінні Гетьманщиною, «щоб малоросійський народ великоросіянами був задоволений і звикав до їхнього правління» [1, 370].

Грунтовно в інструкції визначалося питання виборів на посади генеральної, полкової та сотенної старшин. Так, вона вимагала проводити вибори на посади старшин, згідно з 3-м пунктом «Рішучих статей», тобто, «обирати генеральну старшину, полковників, полкову старшину та сотників вільними голосами за давнім звичаєм серед знатних та вірних імператриці осіб, від яких козакам і посполитим образ та розорення не було. На посади генеральної старшини і полковників обирати двох-трьох кандидатів і надсилати прохання про призначення до Її Імператорської Величності». Повноваження гетьмана призначати полкову старшину і сотників переходили до ПГУ: «На вакантні посади полкової старшини та сотників обирати з загальної ради двох-трьох кандидатів з додаванням думки, хто з них гідний обійняти цю посаду» [1, 369–370].

З початку XVIII ст. і впродовж досліджуваного нами історичного періоду, уряд Російської імперії зберігав за собою право контролю за кадровою політикою Гетьманату та більше того – активно в неї втручався. Так, в «Рішучих статтях» Д. Апостола закріплювалося положення, згідно якого, призначення на посади генеральної старшини перебувало в імператора. Українському регіментареві лише надавалося право представляти кандидатів для затвердження в Санкт-Петербурзі. Інструкція міністру-резиденту Ф. Наумову та «Рішучі статті» гетьмана Д. Апостола дозволяли обрання полковників та інших чинів «вільними голосами», але існували певні обмеження: «вільними голосами» обирали 2–3-х кандидатів, які мали обов'язково характеризуватися вірністю імператриці [2, 306–307].

Після смерті Д. Апостола, вирішальне слово у затвердженні, представлених полковою старшиною, кандидатур перейшло до Голови ПГУ. До того ж поширилася практика прийняття рішень з кадрових проблем безпосередньо у вищих владних інстанціях імперії. Пункт 5 «Інструкції ПГУ» відновлював порядок, визначений Петром I в указі від 22 січня 1715 р., тобто, двоступеневі вибори: спочатку «вільними голосами» обирали 2–3-х кандидатів, з яких Голова ПГУ таємно обирав і рекомендував одного «заслуженого, знатного і вірного», й тільки з православних; рекомендованого Головою ПГУ кандидата на посаду генеральної старшини й полковників затверджував імператор, а кандидатів на посади полкової старшини й на сотницькі уряди – одноосібно Голова ПГУ [1, 369–370]. Компетенція звільнення з посади генеральної старшини й полковників належала російському уряду, за донесенням Голови ПГУ. Посадовців полкової старшини й сотників міг звільняти одноосібно Голова ПГУ.

У зв'язку з побоюваннями уряду Російської імперії можливих невдоволень та навіть протидій його діяльності, було видано наказ генерал-лейтенанту кн. О. Шаховському щодо призначення на посади лояльних до Російської імперії чиновників: «Малоросійських старшин, які були призначені за гетьмана Д. Апостола, і не прийняли присяги, наказуємо Вам розглянути і визначити, хто призначений по заслугах і по достоїнству, тих до присяги привести, а тих, хто не достойний – відсторонити від займаних посад» [3, 388]. Справи претендентів, із додаванням думки Голови ПГУ, відсилалися до Канцелярії малоросійських справ Сенату, яка патентом, за підписом Її Імператорської Величності та відбитком державної печатки, призначала службовця на посаду.

Наведемо кілька прикладів розгляду справ щодо призначення. Так, 14 січня 1738 р. Голова ПГУ кн. І. Борятинський отримав наказ Кабінету міністрів про те, що бунчуковий товариш Я. Якубович надіслав до Петербургу прохання щодо призначення його на місце старого Мануйловича, на посаду генерального осавула. Я. Якубович додав до чолобитної атестат-рекомендацію від фельдмаршала Лассі. Кабінет міністрів наказав Голові ПГУ розглянути: чи придатний Я. Якубович на посаду генерального осавула і направити до Петербургу [4, 67–69].

8 серпня 1740 р. «правитель» Гетьманщини І. Шипов писав, що «на місце генерального підскарб'я Андрія Марковича надано кілька кандидатів, а генеральні, полкові та сотенні старшини обрали кандидатів: Київського полковника Танського та бунчукового товариша Якова Маркова (Марковича), сотника Прилуцького полку Григорія Стороженка». Голова ПГУ І. Шипов рекомендував призначити на посаду генерального підскарб'я Я. Марковича, аргументуючи це тим, що сотник Г. Стороженко недостатньо досвідчений, а полковник Танський старий та володіє маєтностями [4, 367].

Призначення радників та асесорів до Вищих органів управління Гетьманщиною – ПГУ, ГВС, КМЗ та інших державних установ України-Гетьманщини здійснювала Канцелярія малоросійських справ Сенату, а формування штату службовців було прерогативою Голови та членів ПГУ: «Службовці канцелярії (канцеляристи, підканцеляристи, копїсти, архіваріус та ін.) повинні обиратися в колегії і від неї отримувати патенти на посаду» [5, 268]. У зв'язку зі зміною в системі призначення, змінилася й обстановка вступу на посаду. Замість присутності народних мас і урочистих поїздок до Петербургу, генеральні чини запрошувалися до ПГУ для оголошення імперської грамоти та принесення присяги [6, 65]. Такий спосіб обрання створив певний компроміс між «малоросійськими правами» та «великоросійським державним правом».

Забезпечити підтримку центральної влади на місцях та відсторонити від влади «неугодных» полковників, був покликаний наказ, виданий в 1737 р. «правителю» Гетьманщини кн. І. Барятинському про відставку старих, хворих, недостойних старшин і призначення на їхнє місце нових [7, 169]. В результаті таких дій, з 1737 р. посада полковника втратила характер «доживотної» (пожиттєвої – С. Л.) і цілком залежала від лояльності до Російської імперії полковника або претендента на посаду.

У грудні 1738 р. Кабінет міністрів розглянув донесення генерала О. Рум'янцева, що деякі старшини, через хвороби та старість, не можуть більше служити. Натомість наказами визначено обрання здійснювати вільними голосами і представляти кандидатів. У зв'язку з війною, таким чином обирати не було можливості,

тому призначення малоросійських старшин і полковників на вакантні посади доручили особисто генералу О. Рум'янцеву [4, 505]. Останній визнавав, що порушив норму обрання кандидатів на вищі уряди, але обґрунтовував необхідність цього «військовим станом».

Незважаючи на суворе покарання (найтяжче з яких – втрата маєтностей) за обрання на посаду непрофесійної особи, вибори відбувалися із значними порушеннями чинного законодавства та державних традицій. Архівні матеріали свідчать про досить численні зловживання в ході проведення виборів на посади під час перебування на посаді генерального писаря О. Безбородька. Користуючись повною довірою Голови ПГУ О. Рум'янцева, О. Безбородько, зловживаючи становищем, за хабарі роздавав державні та військові посади. Так, яготинський сотник Купчинський у доносі на останнього зазначав, що на посаду новгородського сотника 1738 р. О. Рум'янцеву рекомендували О. Пилатовича. Проте, сотником призначили Судієнка, який отримав посаду без виборів, лише тому, що витрачав на сотництво 1400 руб. та подарував О. Безбородьку 4 кафри горілки [9, 207]. Іншим порушенням призначення на посаду було обрання сотником прилуцького полку сина І. Галагана – 23-річного Григорія [10, 48].

Архівні документи ніжинського полку свідчать, що в 1746 р. уряд Російської імперії призначив на посаду полковника сина С. Кочубея, якому до повноліття залишалось 2 роки, які полк був без керівника [11, 306]. Подібне порушення зафіксували й у переяславському полку. Так, козаки не бажаючи бачити сотником Лизакевича, який віднімав ґрунти та чинив побори в судах, посилаючись на право, «за військовим» зразком, обирати вільними голосами сотників, просили призначити на цю посаду військового канцеляриста І. Лебеда або бунчукового товариша Г. Іваненка. У свою чергу, ПГУ пропонувало інші 3 кандидатури – І. Когляревського, І. Згурікова й І. Пирятинського. Проте, за підтримки генерал-фельдмаршала фон Гессена, графа О. Рум'янцева, генерального прокурора кн. М. Трубецького та генерал-лейтенанта І. Бахметьєва, на цю посаду Сенатом був призначений Д. Афендик [12, 41–43].

Таким чином, упродовж означеного періоду, російський уряд узяв під контроль кадрову політику Гетьманщини. Незважаючи на те, що посади полкової старшини і полковників формально вважалися виборними, насправді кандидати на них визначалися ПГУ та полковниками під контролем уряду Російської імперії. Компетенція звільняти з посад генеральну старшину й полковників належала російському уряду, за донесенням Голови ПГУ, хоча полкову старшину й сотників він міг звільняти одноосібно. Незважаючи на те, що посади полкової старшини і полковників формально вважалися виборними, на практиці кандидати визначалися ПГУ. Призначаючи на ключові посади лояльних до російського уряду осіб та ігноруючи давнє право козаків «вільними голосами» обирати старшину та полковників, уряд Російської імперії встановив тотальний контроль над вищими державними органами Гетьманщини та керівництвом полків і сотень.

1. *Сборник Императорского Русского исторического общества (далі – СИРИО). – Т. 108: Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны, ч. 3-я (год 1734) / Под ред. А. Филиппова. – СПб., 1900.*
2. *Лазаревський О. Описание старой Малороссии // Киевская старина. – 1891. – Т. 2.*
3. *Полное собрание законов Российской империи – Т. IX. – СПб., 1830. – № 6611.*
4. *СИРИО. – Т. 111: Бумаги Кабинета министров. – СПб., 1901.*

5. СИРІО. – Т. XII: Бумаги Кабинета министров. – СПб., 1901.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1918.
7. Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII вв. – Одесса, 1918.
8. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 177. – Оп. 1. – Спр. 109.
9. Лазаревский О. Описание Старой Малороссии. – Т. 1: Стародубський полк. – К., 1888.
10. Лазаревский О. Описание Старой Малороссии. – Т. 3: Прилуцький полк. – К., 1888.
11. Лазаревский О. Описание старой Малороссии // Киевская старина. – 1891. – Т. 2.
12. Модзалевський В. К истории отношений между великороссийскими офицерами и малороссийскими урядниками в XVIII в. // Киевская старина. – 1905. – Т. 4.

Lapshin S.A. The competence of assigning for state offices during the Hetman's government age as the element of the Russian empire incorporation politics. On the base of the whole complex of sources and literature the author analyzes the features of personnel appointment in Ukraine as the part of the Russian Empire inkorporation policy in the 1730–1750th.

Key words: Hetman's government, incorporation, political power

В. С. Панченко

МИРОВІ СУДИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У БОРОТЬБІ З КРАДІЖКАМИ (1870-і рр. – початок ХХ ст.)

У статті охарактеризовано крадіжку як один із поширених видів майнових правопорушень на Волині, починаючи з 1870-х рр. З'ясовано фактори, що спричиняли зростання кількості корисливих проступків, а також простежено особливості юридичної відповідальності за їх вчинення. На матеріалах архівних фондів та публікацій, визначено основні заходи попередження крадіжок, яких вживали мирові судді Волинської губ.

Ключові слова: крадіжка, правопорушення, мировий суд, Волинська губернія, покарання, судове провадження

У проведенні судової реформи держава ставила перед собою завдання не лише вироблення стрункого судоустрою та пришвидшення судочинства, але й оптимізації боротьби зі злочинністю у всіх її виявах. Була запроваджена окрема інституція для розгляду дрібних кримінальних і цивільних справ – мировий суд. Це стало новацією у тогочасному імперському законодавстві, оскільки подібні правопорушення, за спогадами сучасника, «на пам'яті людській ніколи інакше не вирішувались, як кулачним правом, а у кращому випадку – терпінням і забуттям» [1, 462]. Економічні кризи, дедалі зростаючі безробіття та бідність, голод в період неуродів і посух штовхали людей до скоєння майнових злочинів. Відбилися це і на практиці мирових судів Волинської губ.: щорічно судді Житомирського округу розглядали 662–15008 справ у крадіжках [2].

У дореволюційний період освічена громадськість, зауважуючи швидкі темпи зростання майнової злочинності, зосередилася на пошуку шляхів оптимізації законодавства та судочинства для боротьби з нею. Першим звернув увагу на це питання управляючий другим відділенням імператорської канцелярії статс-секретар В. Панин. У пояснювальній записці до «Устава о наказаннях, налагаемых мировыми судьями» він обґрунтовував думку про те, що дворянам слід призначати тяжчі покарання за викрадення майна, ніж іншим. Це пояснювалося їхньою освіченістю і дворянською честю, усвідомленням протиправного й антисуспільного характеру власних дій [3, 11–12]. Правники В. Безобразов, Л. Білогірці-Котляревський та філософ В. Розанов сходилися на думці, що, хоча крадіжка і була найпоширенішим правопорушенням серед підсудних мировому суду, проте,

закони, які визначали відповідальність за неї, були заплутованими та суперечливими. Кожен із них пропонував свої методи боротьби із викраденнями. В. Безобразов висловлювався за подання у нормативних актах обтяжуючих та пом'якшуючих обставин, з відповідною градацією покарань, аби уникнути ситуацій, коли людину, яка вкрала річ вартістю 60 коп., засуджують до 7 місяців ув'язнення, а іншу за викрадення 300 руб. – лише до одного року перебування в острозі [4, 469]. Кримінолог Л. Білогірці-Котляревський наполягав на ширшому просторі суддівського покарання за крадіжку [5, 210–214]. У свою чергу В. Розанов робив акцент на профілактичній роботі правоохоронних структур із населенням. Він закликав суд очищати село від крадіїв, попереджати рецидиви і «не перетворювати злочинця в пенсіонера селянської громади, якій самій немає чого їсти» [6].

Поряд із працями, спрямованими на вивчення крадіжки в усіх її формах і виробленні засобів превенції, на початку ХХ ст. з'явилися спеціалізовані дослідження, метою яких було виявлення причин та розкриття особливостей відповідальності окремих видів викрадення майна. Кримінолог О. Круглевський охарактеризував звичайну крадіжку, визначивши юридично значимі умови її вчинення, перелік обтяжуючих чи пом'якшуючих обставин та специфіку призначення покарань злочинцям [7, 108–118]. Юрист Д. Тальберг зосередив увагу на відкритому викраденні майна, поєднаному із застосуванням насилля відносно потерпілого, – розбої та грабежі. Розглянувши особливості законодавчого регулювання відповідальності за ці правопорушення, він дійшов висновку, що нормативне їх розмежування реалізувати не вдалось. Тому слід об'єднати статті про такі проступки в одну і розширити межі можливого покарання, аби суддя мав більше можливостей для винесення вироку [8, 197–200]. С. Баранцевич розкрив суспільну шкідливість конокрадіства, зазначивши, що воно спричиняло повсюдне падіння народної моралі та хвилю підпалів як помсти за свідчення у суді проти крадіїв. Найбільш ефективним засобом боротьби із викраденням коней, на його думку, було б введення спеціальних ярликів для підтвердження права володіння тваринами із зазначенням їх прикмет, масті, ваги, зросту, клички [9, 14–27].

Юрист Н. Макаренко наголошував на поступовій еволюції поняття крадіжки у російському дореволюційному праві. У другій половині ХІХ ст. вони диференціювались законодавцем на прості, легкі, тяжкі і кваліфіковані. Проектом Кримінального положення 1903 р. передбачалося спрощення цієї градації й під викраденням розумілось таємне чи відкрите привласнення чужого рухомого майна [10, 20]. В одній зі статей дослідниця зазначає, що предметом крадіжки могла бути тільки рухома річ або зроблена такою, заради викрадення (викопаний із землі саджанець) [11].

На переконання дослідників, основні причини майнової злочинності полягали у неспівпадінні народних уявлень про злочин і покарання із законодавчими нормами. Історик В. Безгін встановив, що громадська мораль допускала викрадення продуктів для тамування голоду, крадіжки у поміщика, порубку лісу, браконьєрство, збирання грибів і ягід у поміщицьких економіях. Недопустимим у селі вважалося все те, що загрожувало економічній безпеці селянського двору: конокрадіство, викрадення інвентарю, зерна для посіву тощо. У народі існувала заборона на крадіжки в односельчан, особливо у бідних, а також церковного майна [12]. Т. Шатковська відмічала, що не було злочинним викрадення для задоволення крайньої потреби; вчинене дівчиною, яка немає засобів до існування, або чолові-